

הרב רא"ם הכהן

ראש ישיבת עתניאל

'הקמת המשכן' והיום השמיני *

פתיחה

מבט-על בחמשת חומשי תורה מגלה שהסיפור שמצוי בליבה של התורה הוא סיפורו של המשכן: בנייתו, חנוכתו וסידור המחנה סביבו. מיד אחרי מעמד הר סיני משה מקבל את הציווי לבנות את המשכן:

וַעֲשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ וְשֹׁכְנֹתַי בְּתוֹכְכֶם: כָּכֹל אֲשֶׁר אָנֹכִי מֵרָאָה אוֹתְךָ אֵת תְּבֻנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֵת תְּבֻנֹת כָּל כֵּלָיו וְכֵן תַּעֲשׂוּ: (שמות כה, ח-ט)

משלב זה בפרשת תרומה באמצעו של חומש שמות, ועד פרשת בהעלותך שבשליש חומש במדבר, כולל רוב חומש ויקרא, סיפור התורה סובב סביב ענייני המשכן. בתוך הסיפור משולבים נושאים רבים: ציוויי הקרבנות, דיני טומאה וטהרה, איסורי אכילה, עריות ועוד, בעוד סיפורי המשכן מפוזרים בחלקים בין הציוויים השונים. הנסיון לחבר את חלקיו השונים של סיפור המשכן לכדי סיפור רציף מעורר קשיים רבים. בפרט אמורים הדברים לגבי סיפור חנוכת המשכן, המתואר שלוש פעמים בדרכים שונות בשלושת החומשים.

בשיעור זה נעסוק ביחס שבין תיאורים אלו, ובעיקר ביחס שבין שבעת ימי המילואים והתגלות כבוד ה' ביום השמיני, המתוארים באריכות בחומש ויקרא, לבין ירידת השכינה ביום הקמת המשכן בא' בניסן, המתוארת בסוף חומש שמות.¹

קיים דמיון מסוים בין תיאור הקמת המשכן בסוף חומש שמות לתיאור היום השמיני בחומש ויקרא. כפי שנראה בהמשך בהרחבה, שני האירועים מסתיימים בשיא של השראת שכינה. הדמיון ביניהם מעורר שאלה על היחס ביניהם: האם שני התיאורים הם אירוע אחד והיום השמיני למילואים הוא יום הקמת המשכן בא' בניסן, או שמא מדובר על שני אירועים נפרדים: סוף שמות מתאר אירוע שהיה קודם ליום השמיני ואף קדם את כל שבעת ימי המילואים, דהיינו הקמת המשכן וירידת הענן בא' בניסן, ואילו ספר ויקרא מתאר מה שאירע בח' בניסן, שהיה היום השמיני לאחר שבעת ימי המילואים?

כפי שנראה להלן, בספרות חז"ל ישנה קריאה מקובלת לסדר הדברים, והיא ש"היום השמיני" היה יום הקמת המשכן, א' בניסן. לעומת זאת, לפי פשט התורה נראה שהקמת המשכן קדמה לימי המילואים. ממילא יש לברר מדוע חז"ל הוציאו את המקרא מידי פשוטו? מתוך בירור זה נדייק כיצד קריאה זאת משנה את הבנת דרך גילוי השכינה, בזמן הקמת המשכן ולדורות.

* המאמר יפורסם בקרוב כפרק בספר 'מראה כהן- שיעורים במסכת יומא ח"א' שיצא בעזרת ה' בחודשים הקרובים.
¹ הרב אלחנן סמט, 'היום השמיני- יכול מראש חודש?!' (פורסם באתר vbm, בית המדרש הוירטואלי) עסק בהרחבה בנושא זה. אנו נתייחס לדבריו, אולם, בשונה מדרכו במאמר לבאר את מגמת חז"ל רק כחלק מפולמוס עם הצדוקים, אנו נבאר את דרכם של חז"ל מתוך היסוד המהותי של דרך השראת השכינה העולה משיטתם. ההפניות לרב סמט במהלך שיעור זה הם למאמר זה.

'על דרך הפשט'

ראשית נתבונן בשאלה זו בפשט הפסוקים. כאמור, בפרשת פקודי שבסיום חומש שמות מתארת התורה את יום הקמת המשכן. לפרק מ', החותם את החומש, שני חלקים: בחלק הראשון (פסוקים א-טז) בא הציווי למשה על הקמת המשכן. הציווי כולל את תאריך הקמת המשכן (שמות מ, ב): "ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים את משכן אהל מועד"; ושלושה סוגי פעולות שיש לעשות מיד לאחר הקמתו: הכנסת כלי המקדש (ב-ח); משיחת שמן המשחה על המשכן והכלים (ט-יא); הקרבת הכהנים, משיחתם וקידושם (יב-טו). בחלק השני של הפרק (יז-לח), החותם את חומש שמות, מתוארת הקמת המשכן שכפי הציווי נעשתה בא' בניסן, ובסופו של הפרק שורה השכינה:

וַיְהִי בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן בַּשָּׁנָה הַשְּׁנִיית בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ הֻקַּם הַמִּשְׁכָּן... וַיִּכֶס הָעֲנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וַיִּכְבֹּד ה' מְלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן: וְלֹא יָכַל מֹשֶׁה לָּבוֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעֲנָן וַיִּכְבֹּד ה' מְלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן:...

(שמות מ, יז, לד-לה)

כבוד ה' מלא את המשכן, והמשכן ממלא את ייעודו ו'שכן עליו הענן'. החומש מסתיים בכך שמשה לא יכול להיכנס למשכן בשל ירידת הענן עליו.

התיאור כולל את תאריך ההקמה ביום א' בניסן ואת השראת השכינה. אלא שלכאורה התיאור 'נקטע' באמצע: החלקים הראשונים של קיום הציווי - הקמת המשכן והכנסת הכלים, מופיעים, אך מיד לאחריהם שורה השכינה; קיום שאר חלקי הציווי - משיחת הכלים והקרבת הכהנים ומשיחתם - חסר.

נראה שההשלמה של התהליך מופיעה במקום הבא שבו התורה מספרת את סיפור חנוכת המשכן, בחומש ויקרא בתיאור ימי המילואים. לאחר השראת השכינה שבסוף שמות, נפתח חומש ויקרא² בציוויי הקרבנות ומיד לאחריהם, (בפרשת צו, בפרק ח') מופיע סיפור ימי המילואים. בימי המילואים נמשחו הכלים, ונמשחו הכהנים והוקדשו. באופן פשוט נראה שהתיאור של ימי המילואים הוא המשך תיאור הקמת המשכן, שהתחלתו מופיעה בסוף חומש שמות.³

לפי הסבר זה, סדר המקראות והזמנים ברור ומתאים: בחומש שמות מתוארת תחילת הקמת המשכן בא' בניסן ולאחר מכן, בחומש ויקרא, מתואר המשך אותו האירוע. מתגלה שלמעשה הקמת המשכן המתוארת בסוף חומש שמות הייתה גם תחילתם של ימי המילואים. ימי

² לפי דרך הפשט מבאר האבן עזרא (ויקרא א, א): "'ויקרא אל משה' אחר 'ולא יכול משה' (שם מ, לה), שהכבוד קראו מאהל מועד שיבא שם". כלומר הפסוק הפותח את ספר ויקרא, שה' קורא למשה להיכנס לאוהל, משלים את התיאור שבסוף ספר שמות שמשה לא היה יכול להיכנס לאוהל מועד בשעת ירידת הענן והשראת השכינה.

³ ימי המילואים ברוכב הם מימוש של הציווי על הקדשת הכהנים המופיע בשמות כט', אך ציווי על משיחת הכלים אינו מופיע בציווי על ימי המילואים אלא רק בציווי על הקמת המשכן (שמות מ). כך שנראה שהכרחי להבין שימי המילואים היו גם המשך קיום הציווי על הקמת המשכן. הציווי על משיחת הכהנים מופיע בשני המקומות. שמא צריך להבין שהציווי בשמות מ' מתייחס גם הוא לכל סדר העבודה של ימי המילואים. ואכמ"ל.

המילואים נמשכו והלכו מיום הקמת המשכן בא' בניסן עד היום השמיני למילואים, שעל פי חשבון זה הוא ח' בניסן.

בדרך זאת ביאר האבן עזרא בביאורו 'על דרך הפשט':⁴

והנה על דרך הפשט ביום החדש הראשון היתה תחלת הקמת המשכן. ...וביום הזה משח משה את המשכן ואת כל כליו, ומזבח העולה ואת כל כליו, ואת הכיור ואת כנו, ונקחלה העדה אל פתח אהל מועד, ורחצו אהרן ובניו במים, והלביש את אהרן בגדי הקדש, גם הלביש בניו ונמשחו בשמן הקדש, והגיש פר בן בקר ואילים שנים, ושחט את הפר, וחטא על המזבח, והקטיר את האמורים, ושחט האיל וזרק את דמו על המזבח, והקטיר את האיל, ושחט גם איל המלואים, וזרק את דמו על המזבח, והאמורים עם שוק הימין, עם חלת מצה אחת, וחלת לחם שמן. הכל הקטיר המזבח. ככה עשה שבעת ימי המלואים...

(אבן עזרא, שמות מ, ב)

אם כן, על דרך הפשט נראה שהסיפור מופיע בתורה בסדר כרונולוגי, וימי המילואים המתוארים בחומש ויקרא הם המשך התהליך המתואר בסוף חומש שמות והשלמתו.⁵ לפי קריאה זו השראת השכינה המתוארת בסוף חומש שמות הייתה באמצע היום הראשון למילואים, ובאמצע תהליך הקמת המשכן ומשיחת הכלים.⁶ גילוי שכינה זה קדם לגילוי כבוד ה' ביום השמיני, שהיה רק שבעה ימים מאוחר יותר.

'על דעת רבותינו'

אלא שבניגוד 'לדרך הפשט', חז"ל ביארו את סדר הדברים בדרך אחרת:

יְיָהּ בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי (ויקרא ט, א) – הוא יום שמיני לקדושת אהרן ובניו. או יכול שמיני בחדש? כשהוא אומר (שמות מ, יז): יְיָהּ בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן בַּשָּׁנָה הַשְּׁנִית [בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ] הוּקַם הַמִּשְׁכָּן מִלְמַד שֶׁבְרֵאשׁ חֹדֶשׁ הוּקַם הַמִּשְׁכָּן. יכול הוּקַם בְּרֵאשׁ חֹדֶשׁ וּשְׂרָתָהּ שְׂכִינָה בְּשִׁמְיָנִי

⁴ בעקבות שיטת חז"ל שתובא בהמשך, רוב פרשני המקרא ככולם לא נקטו בדרך זו. את דרך הקריאה הזו אנו מוצאים במקורות מוקדמים, אך כמעט ורק במקורות חיצוניים, כדוגמת יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ספר שלישי פרק ה, ו) וספרות הכתות, כפי שנפרט בהמשך. הרב סמט במאמרו מתייחס לכך שלגרסה אחת בבלי בפסחים צ"ב עולה שזו גם שיטת רבי עקיבא, וכך הביאו לפניו גם הרא"ם ויקרא ח, ב; המלבי"ם ויקרא, שמיני, א; והרד"צ הופמן ויקרא ח, א-ה. אמנם נראה שהנוסח העדיף של הברייתא הוא דווקא כפי שמופיע במסכת סוכה (כה ע"א) ובספרי. מכיוון שלו רבי עקיבא היה סובר כך, צפוי לכאורה שהוויכוח היה מופיע במפורש, כפי שמופיע למשל לגבי תיארוך המעמד בסוף פרשת משפטים (יומא ד ע"א), שם רבי עקיבא אינו חושש לשנות מסדר הכתובים. הדברים אמורים בפרט לאור העובדה שקריאת חז"ל את סדר הדברים השפיעה על הדרך שבה הם הסבירו רבים מהתהליכים סביב בניית המשכן (כפי שנביא בהמשך דבריו), ושם לא מצאנו שרבי עקיבא חולק. וראו בתוספות בסוכה (שם) ד"ה 'שחל' שגם הוא דוחה את הגרסה בפסחים.

⁵ אמנם יש לציין שהקושי על פירוש זה הוא שבתיאור ימי המילואים אין התייחסות לחלק הראשון של היום או להשראת השכינה המתוארת בסוף שמות.

⁶ נראה שיחד עם השראת השכינה גם נצטווה משה בכל דיני הקרבנות המופיעים בתחילת חומש ויקרא.

בחודש? תלמוד לומר: (במדבר ט, טו): זכיום הקים את המשכן כסה הענן [את המשכן לאהל העדת], מלמד שביום הוקם המשכן בו ביום שרת שכינה על מעשה ידי אהרן. שכל מעשה שבעת ימי המילואים היה משה משמש ולא שרת שכינה על ידו, עד שבא אהרן ושימש בבגדי כהונה גדולה ושרתה שכינה על ידו, שנאמר (ויקרא ט, ד): 'פני היום ה' נראה אליכם'. (ספרא שמיני - מכילתא דמילואים אות יד)

המדרש מעלה שתי אפשרויות להבין את המונח 'היום השמיני': שמיני לימי המילואים, שהוא ראש חודש או שמיני לחודש הראשון, ומכריע כפירוש הראשון שהיום השמיני היה רק שמיני למילואים אך לא היה בח' ניסן.⁷ העדפת המדרש את הפירוש הראשון נובעת מההבנה שהשראת השכינה ביום השמיני היא השראת השכינה ביום הקמת המשכן המתוארת בסוף פרשת פקודי ובפרשת בהעלותך. משמעות הדברים היא שימי המילואים המתוארים בחומש ויקרא קדמו לתיאור הקמת המשכן שבסוף חומש שמות.

בצדק הגדיר הרמב"ן דרך זו 'על דעת רבותינו', שכן זו ההבנה השלטת במקורות חז"ל:⁸

ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים את משכן אהל מועד - על דעת רבותינו (בתורת כהנים סוף פרשת צו סימן קצא, ועוד) שהוא יום שמיני למילואים, טעם הכתוב שתקים את המשכן ויעמד כן ולא תורידנו ולא תקימו עוד, כי בנסוע המחנות הלויים יורידו אותו ויקימו אותו... (רמב"ן, שמות מ, ב)

כפי שאנו רואים בסיום דברי הספרא, הנקודה המרכזית שעומדת ביסוד דרכם של חז"ל היא שאלת המניע להשראת השכינה. שהרי בחומש ויקרא יש תלות בין השראת השכינה לבין עשיית אהרון הכהן, וממילא לפני עשיית אהרון הכהן לא אמורה להיות השראת שכינה. כך ניסח זאת הרמב"ן בהמשך דבריו:

שאמר שם 'זה הדבר אשר צוה ה' תעשו [ויקרא אליכם כבוד ה'] (ויקרא ט, ו), 'ויקרא כבוד ה' אל כל העם' (שם כג). ומשמעות זה שעדיין לא כסה הענן את אהל מועד ולא מלא כבוד ה' את המשכן... (רמב"ן שמות מ, ב)

אם כן, יש לפנינו שתי דרכים להבין את סדר האירועים בחנוכת המשכן. לפי דרך הפשט המשכן הוקם בראש חודש ניסן, והיום השמיני למילואים היה ח' בניסן, ולפי דרך המדרש ימי המילואים קדמו ליום הקמת המשכן המתואר בסוף שמות, והיום השמיני הוא עצמו יום הקמת המשכן, בא' בניסן.

⁷ כפי שהעיר הרב סמט, יש לציין ששתי האופציות אינן סותרות זו את זו, ולפשט הדברים השמיני לחודש הוא השמיני למילואים.

⁸ אמנם האבן עזרא ביסס את פירושו, המנוגד לכאורה לחז"ל, על כך שישנה מחלוקת בחז"ל. עם זאת כפי שצויין לעיל, בהערה 4, [בעקבות שיטת חז"ל שתובא בהמשך], קשה למצוא בחז"ל דעה מפורשת כדרך הפשט, וגם האבן עזרא אינו אומר במפורש שיש דעה כזו. יתכן ובספרא שהובא לעיל אפשר לראות כעין שתי דעות.

אלא שעל דרכם של חז"ל ישנם כמה קשיים: ראשית כיצד ייתכן להסביר שימי המילואים קדמו להקמת המשכן בסוף שמות כאשר הדברים כתובים בסדר הפוך? בנוסף לכך, אם היום השמיני זהה ליום הקמת המשכן שבסוף שמות, משמעות הדבר היא שהמשכן הוקם רק ביום השמיני, ואם כך כיצד התקיימו ימי המילואים על כל סדר העבודה הכלול בהם, אם בפועל המשכן עוד לא הוקם? אך יותר מכל: מדוע המדרש הוציא את המקרא מידי פשוטו ונדרש לתאר את תהליך חנוכת המשכן בדרך חדשה?

על השאלה הראשונה אנו מוצאים תשובה בחז"ל בכלל המפורסם 'שאין מוקדם ומאוחר בתורה':

זִיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי – זה היה ראוי להיות תחלת הספר ולמה נכתב כאן? אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה. (קהלת רבה (וילנא) פרשה א)

הכלל ש'אין מוקדם ומאוחר בתורה' בא אצל חז"ל בהקשרים נוספים, ואין ספק שבמקרים מסוימים הוא הדרך היחידה להסבר סדר התורה.⁹ אך על אף שבמקרה שלנו אפשר להסביר בצורה פשוטה אחרת, הדרשן מסביר גם את היחס בין הפרשיות שבהן אנו עוסקים לפי כלל זה.

גם לגבי העבודה במהלך ימי המילואים, ישנה תשובה בחז"ל. במקומות רבים בספרות חז"ל מבואר שהקמת המשכן – המתוארת בשמות מ' – לא הייתה הראשונה, אלא משה הקים את המשכן ופירק אותו כל יום:

זִיְהִי בַיּוֹם כְּלוֹת מֹשֶׁה לְהָקִים אֶת הַמִּשְׁכָּן – מגיד הכתוב שכל שבעת ימי המילואים היה משה מעמיד את המשכן, ובכל בוקר ובוקר מושחו ומפרקו; ואותו היום העמידו, משחו ולא פרקו. (ספרי במדבר, נשא, מד)

המדרש מדייק מלשון הפסוק 'כלות משה להקים', שהקמת המשכן הייתה תהליך של בניה ופירוק שחזרו על עצמם במשך שבעת ימי המילואים, ורק ביום השמיני הוקם המשכן ולא פורק. קריאה זו מסבירה כיצד המשכן עמד במהלך ימי המילואים ונעשו בו עבודות, אך לבסוף הייתה העמדה ייחודית ליום הקמת המשכן, היום השמיני שהוא א' בניסן. רעיון ההקמה והפירוק מופיע פעמים רבות בחז"ל¹⁰ והוא הדרך המרכזית שבה מוסבר תהליך בניית המשכן.¹¹

⁹ כך למשל בתחילת חומש במדבר. החומש פותח באחד לחודש השני, ואילו בפרק ז' התורה חוזרת ליום כלות משה להקים את המשכן שהיה בחודש הראשון. כך לשון הספרי שם (ספרי במדבר פרשת בהעלותך פיסקא סד): "וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּמִדְבַר סִינִי בַשָּׁנָה הַשְּׁנִיָּה לְצֵאתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם בְּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן לְאֹמֶר' (במדבר ט, א)... ללמדך שאין מוקדם ומאוחר בתורה. שבתחלת הספר הוא אומר (שם, א, א): 'וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּמִדְבַר סִינִי בְּאֶהֱל מוֹעֵד בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁנִי' וכאן הוא אומר: 'בחודש הראשון'. ללמדך שאין מוקדם ומאוחר בתורה."

¹⁰ למשל: ספרא צו מכילתא דמילואים אות לו; ירושלמי יומא א, א, ועוד.

¹¹ לכאורה התבנית של עבודה החוזרת על עצמה קיימת גם בסדר העבודה של ימי המילואים עצמם, ואם כן יש כאן השוואה בין תהליך הקמת המשכן לבין הקדשת הכהנים. אמנם יש לציין שבפשט הפסוקים כלל לא ברור שסדר העבודה של ימי המילואים חזר על עצמו. ואכמ"ל.

אך שני הסברים אלו, שאין מוקדם ומאוחר בתורה, והפירוקים החוזרים ונשנים רק מעצימים את התמיהה נוכח סטיית המדרש מהפשט בהסבר סדר הדברים. מדוע סיפור כל כך משמעותי אינו קיים כלל בפשוטו של מקרא? זאת, בעוד לכאורה סדר הדברים בפסוקים עצמם בהיר ופשוט?

פרשנות חז"ל כהתמודדות מול הכתות

הרב אלחנן סמט¹² האריך לבאר את המקורות השונים על דרך הפשט, וחיפש גם הוא את המניע לפירוש המיוחד של חז"ל. את תשובתו הוא פתח במשפט הפותח את הספרא על שמיני:

הדבר שצד את העין בפסקה זו הוא משפט הפתיחה שלה: "זה אחד מן הכתובים שצריך לדרוש". מדוע צריך לדרוש? ומדוע צורך זה קיים גם כאשר הדרשה כה רחוקה מן הפשט ואף מתנגדת לו?

נדמה שבמקום שאנו מוצאים חזית (כמעט) אחידה של התגייסות לדרשה כזו, בעניין שאין בו תוצאה להלכה ולמעשה, עלינו לבחון את האפשרות שדרשה זו מקורה בצרכים פולמוסיים. (הרב אלחנן סמט, היום השמיני, עמ' 10)

הרב סמט מניח שהצורך לדרוש דרשה הרחוקה מהפשט נובע מאילוץ פולמוסי. בהמשך דבריו הוא מפרט, שבניגוד לתפיסת חז"ל אנו מוצאים בבית השני תפיסה אחרת. במגילת המקדש, שהיא אחת ממגילות מדבר יהודה, מופיעים קרבנות ימי המילואים כחלק ממערך קרבנות המועדים השנתי, ותאריך הקרבתם הוא כפשט המקראות, מא' בניסן עד לח' בו.¹³ כחלק מתפיסה זו המגילה גם מעצימה את ראש חודש ניסן ומדמה אותו לראש השנה. באופן דומה אנו מוצאים גם במגילת תענית קביעה של מועד שחל כל שנה בא-ח בניסן כימים שבהם הועמד התמיד - 'איתוקם תמידא'.¹⁴

הרב סמט משער שהסיבה לכך שחז"ל בחרו לחרוג מן הפשט היא הצורך הפולמוסי של דחיית התפיסה הלכתית של הכתות לישום ימי המילואים לדורות:

על פי השערתנו, הייתה בפרשנותם של חז"ל סטייה מודעת¹⁵ מפשוטו של מקרא, לפחות בראשית התהוותה של פרשנות זו, וסטייה זו נועדה לשרת את מלחמת הדעות בסוף ימי בית שני, מלחמה שחכמי ישראל עמדו בחזיתה. העובדה שלפירושם של חז"ל לא היו כל השלכות על ההלכה והמעשה (על פי שיטתם שלהם כמובן, שהרי לשיטתה של כת המגילות הייתה לכך השפעה רבה על ההלכה שהם דגלו בה), ודאי הקלה על העלאתו של פירוש זה.

¹² ראו לעיל הע"ש 1.

¹³ רבים האריכו בנושא. ראו אצל ורד נעם (מגילת תענית, א-ח ניסן, עמ' 165) ובהפניות שם.

¹⁴ ראו בהערה הקודמת. כך נוסח המגילה: 'מן רש ירחא דניסן עד תמניא ביה איתוקם תמידא דלא למספד'.

¹⁵ ההדגשה במקור.

אולם נראה שגם אם יש לקשור בין דרשתם של חז"ל לוויכוח עם הכתות, אין לראות את הדיון רק באור פולמוסי, ולקבוע שחז"ל חרגו מן האמת הפרשנית רק לשם הפולמוס.¹⁶ נלע"ד שחז"ל ברוח קודשם גילו לנו שתי דרכים של התגלות כבוד ה' בעולם. אכן, שאלת דרכי ההנהגה הללו עומדת גם ברקע הטעות של הכתות בימי בית שני.¹⁷

שתי דרכי התגלות כבוד ה' בעולם

יש שהקב"ה מתגלה בעולם, והאדם רק מתכוון למפגש זה. האדם מושפע מן ההתגלות ומגיב עליה, אך אין לו כל השפעה עליה. דרך שנייה היא של שותפות: התכונות האדם היא הבסיס להשראת השכינה, וממילא התנהגותו מקרבת את השראת השכינה והתנהגותו מרחיקה אותה.

על דרך הפשט – שכינה פנימית והתגלות חיצונית

כפי שראינו לעיל במדרש ההלכה, דרכם של חז"ל מתחילה מהבנה מחודשת את היחס בין שתי ההופעות של השראת השכינה. כאמור, נקודת המוצא של המדרש היא שההתגלות ביום השמיני, המותנת במעשי אהרון, היא אותה ההתגלות המתוארת בסוף שמות. מנקודת מוצא זו מסיק המדרש שימי המילואים קדמו להקמת המשכן המתוארת בסוף שמות, ומכאן נמשכים כל שאר החידושים שראינו.

אלא שגם בנקודה זו החיבור שעושה המדרש בין שני האירועים כלל אינו נוח בפשוטי המקראות. אדרבה, בקריאת הפסוקים אפשר לראות שלמרות הדמיון המסוים, שני האירועים שונים לגמרי זה מזה. בתיאור שבסוף שמות, השכינה שורה בענן שיורד על המשכן:

וַיְכַסּוּ הָעָנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וַיְכַבֹּד ה' מְלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן: וְלֹא יָכַל מֹשֶׁה לָּבוֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד כִּי יִשָּׁכֵן עָלָיו הָעָנָן וַיְכַבֹּד ה' מְלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן: (שמות מ, לד–לה)

הענן יורד על המשכן וכבוד ה' ממלא אותו. השראת השכינה ממוקדת בתוך המשכן ומוסתרת בענן. בשלב זה אפילו משה אינו יכול להיכנס אל האוהל. לעומת זאת ביום השמיני, ההתגלות היא באש על המזבח החיצון:

¹⁶ בנוסף לכך, יש להעיר שההסבר הפולמוסי לבדו אינו מספק. ראשית בניגוד למקומות אחרים, שבהם חז"ל לא חששו לפרש את המניע הפולמוסי, כאן הדברים אינם מפורשים, אלא יש כאן שלילה עקיפה של שיטה הלכתית שכלל לא ברור כמה מקום היה לה בבית השני. מאידך גיסא – כפי שראינו וכפי שעוד נראה בהרחבה – לדרך הפירוש של חז"ל השלכות רבות על אופן הפירוש של פרשיות רבות, ואולי גם השלכות למעשה. לו המניע היה רק הפולמוס ההלכתי אפשר היה לדחות את הדברים באופן יותר ממוקד בלי להצטרך לכל המבנה הדרשני המורכב שנבנה מתוך הפירוש החז"לי. וראו עוד משמעויות רבות נוספות לפרשנות חז"ל בנספח לשיעור [נספח: השלכות פרשנות חז"ל].

¹⁷ לאחר שנעיין בפער המהותי שבין שתי הדרכים, נחזור להציע גם קריאה של ההתגלות בבית שני לאור הבנת חז"ל והפולמוס שלהם עם הכתות. ראו לקמן.

וַיָּבֵא מֹשֶׁה וְאֶהְרֹן אֶל אֱהֱל מוֹעֵד וַיִּצְאוּ וַיְבָרְכוּ אֶת הָעָם וַיֵּרָא כְבוֹד ה' אֶל כָּל הָעָם:
וַתֵּצֵא אֵשׁ מִלִּפְנֵי ה' וַתֹּאכַל עַל הַמִּזְבֵּחַ אֶת הָעֹלָה וְאֶת הַחֲלָבִים וַיֵּרָא כָּל הָעָם וַיִּרְאוּ
וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם: (ויקרא ט, כג-כד)

משה ואהרן נכנסים אל האוהל, ומיד לאחר מכן יוצאת האש לעיני כל העם אל המזבח. בניגוד ליום הקמת המשכן שבו ירד ענן, ביום השמיני יוצאת אש.

אם כן, נראה שלפי דרך הפשט השראת השכינה במשכן הייתה מורכב מתהליך של שני אירועים שונים: בשלב ראשון, בעקבות הקמת המשכן הענן ירד על האוהל; השכינה שרתה אך הייתה נסתרת בתוך האוהל. רק לאחר הקדשת הכהנים בשבעת ימי המילואים ועבודת היום השמיני יצאה האש, וכבוד ה' נגלה לעיני כל ישראל.

לפי פשטי המקראות, נראה ששתי ההתגלויות מבטאות שתי צורות של קשר בין ישראל לה' במשכן. השכינה בתוך האוהל מבטאת את הנוכחות הא-לוהית הקבועה במשכן, שכינת כבוד ה' בתוך העם, כמצב רציף ותמידי, מימוש מטרתו של המשכן – 'ושכנתי בתוכם'. לאחר הקמת המשכן, נוכחותו של הענן אינה תלויה כבר במעשה האדם, אלא כל עוד המשכן קיים השכינה שורה בו. מה שמאפשר נוכחות זו הוא עצם קיום המשכן ולא העבודה בו. מיד לאחר שמשה מקים את המשכן, עוד לפני שהוא מושח ומקדש את הכלים ואת הכהנים, כבר יורד הענן על המשכן ושורה בו השכינה. הענן גם לא עלה מעל המשכן אלא בזמני מסע, שבהם פורק המשכן. נוכחות הענן לא הושפעה מעבודת הכהנים במשכן. האדם אינו מעורב בירידת הענן, ואינו חלק מההתגלות הראשונית במשכן. האדם בנה את המקדש ויצא ממנו: משה לא יכול היה לבוא אל האוהל כשכבוד ה' ממלא את המשכן.

לעומת זאת, ההתגלות באש על המזבח היא תגובה ישירה למעשה האנושי. היא יצאה רק לאחר ימי המילואים, שקידשו את הכהנים לעבודת המקדש, ולאחר היום השמיני שהיה יום שלם של עבודת הכהנים במשכן. הקרבנות הם עיקרו של המעשה האנושי במקדש, והאש אוכלת את הקרבנות. ללא הקרבנות ועבודת האדם לא תצא האש.¹⁸

במקום אחר¹⁹ עמדנו על כך שהקודש וקודש הקודשים הם המרחב הא-לוהי במשכן ואילו המזבח הוא המרחב האנושי. המזבח קשור למקומו של האדם במקדש, והוא מקום העבודה העיקרי. עפרו של אדם הראשון הוצבר מתחת למזבח. לפי חלוקה זו, השראת השכינה

¹⁸ יש לדייק את הדברים אף יותר: גם ההתגלות הראשונה היא כמובן תגובה למעשה האדם: תגובה לבניית המשכן ולהתחלת עבודת התמיד על ידי משה. אלא שישנו הבדל משמעותי בין הדברים. בניית המשכן יצרה את המרחב שבו השכינה שרתה. זהו מרחב קבוע, ולאחר יצירתו האדם פאסיבי כלפיו פחות או יותר. לעומת זאת האש האוכלת את הקרבנות על המזבח היא התרחשות חיה המגיבה בצורה ישירה ומדויקת למעשה האדם המשתנה. הענן שורה ומסתיר את המציאות, ואילו האש אוכלת ומגיבה למציאות. את ההבדל בין ההתגלויות אפשר גם לראות בדרך ההתגלות, כפי שהזכרנו נראה ששכינת הענן הייתה במפתיע ללא מוכנות מצד משה, ואילו ביום השמיני משה ואהרן המתינו לאש שתצא על המזבח.

¹⁹ יופיע בשיעורי מבוא בספר שיראה אור בקרוב. ראה הערה ראשונה במאמר.

הראשונה בירידת הענן, הייתה במרחב הא-לוהי, ואילו יציאת האש על המזבח הייתה התגלות אל תוך המרחב האנושי.

אם כן, נראה ששתי ההתגלויות מבטאות דרכים שונות ושלבים שונים של התגלות השכינה בעם ישראל. בתחילה זכינו לשכינה ללא מעורבות האדם, נוכחות כבוד ה' הנובעת מעצם הקיום של המשכן. לאחר מכן נוספה גם השראת שכינה המגיעה מתוך מעורבות אנושית, שכינה המגיבה לאדם ולמה שהוא מביא אל תוך הקודש, אש שאוכלת את הקרבנות על המזבח. רק לאחר שבמידת מה ביטל האדם את עצמו להתגלות הראשונה, יוצאת האש מתוך המשכן ומתגלה גם במרחב האנושי.²⁰

על דעת רבותינו – המעשה האנושי כבסיס להשראת שכינה

אלא שכפי שראינו, בקריאתם את סדר הדברים חז"ל חיברו את שני האירועים לאירוע אחד של השראת שכינה. מה משמעותה של קריאה זו?

כפי שראינו, מדרש ההלכה מדגיש את הזיקה, המופיעה בפסוקים, בין מעשה אהרון לגילוי כבוד ה':

יכול הוקם בראש חודש ושרתה שכינה בשמיני בחודש? תלמוד לומר: (במדבר ט, טו):
 יוֹבְיוֹם הַקִּיּוֹם אֶת הַמִּשְׁכָּן כַּסֵּה הָעֵנָן [אֶת הַמִּשְׁכָּן לְאַהֲלֵי הָעֵדוּת], מִלְמַד שְׁבִיּוֹם הַקִּיּוֹם הַמִּשְׁכָּן
 בו ביום שרת שכינה על מעשה ידי אהרן. שכל מעשה שבעת ימי המילואים היה משה
 משמש ולא שרת שכינה על ידו, עד שבא אהרן ושימש בבגדי כהונה גדולה ושרתה שכינה
 על ידיו שנאמר 'כִּי הַיּוֹם הַזֶּה נִרְאָה אֱלֹהִים'. (ספרא שמיני – מכילתא דמילואים אות יד)

לפי המדרש השראת השכינה במשכן תלויה כולה בקרבנות ובעבודת האדם. לכן, לפי המדרש, ירידת הענן באה יחד עם התגלות השכינה בחוץ. אין שכינה פנימית ללא ההתגלות החיצונית המגיבה לאדם. משמעות הדבר היא שללא עבודת האדם, ללא עבודת הקרבנות, אין השראת שכינה, והמשכן אינו משכן.

לפי חז"ל, הדומיננטיות בהתגלות השכינה היא של פעולת האדם. השכינה אינה שורה בפתאומיות כפשט הפסוקים, אלא היא תגובה לעבודת אהרן הכהן. הגורם להשראת השכינה הוא האדם העושה את צו ה', ולא רצון ה' לבדו. כלשון הספרא: 'עד שבא אהרן ושימש בבגדי כהונה גדולה ושרתה שכינה על ידיו'. השכינה שורה על ידי אהרן הכהן, ולא מעצם קיום המשכן. בניגוד לפשט הפסוקים, שם ראשית ההתגלות היא מהלך א-לוהי עצמי, חז"ל רואים את ראשית השראת השכינה כתגובה למעשה האדם.

²⁰ ראו עוד אצל הרב סמט, שהאריך לבאר את היחס שבין שתי ההתגלויות, והציע ששתי ההתגלויות קשורות לשני התפקידים של המשכן: מקום הוועדות ומפגש, ומקום עבודת הקרבנות.

המרכזיות שנותנים חז"ל למעשה האנושי משפיעה על ההבנה של תפקיד ימי המילואים. בפשט הפסוקים ימי המילואים הם הכנה כללית של הכהנים לעבודתם במקדש, והם אינם מכינים דווקא לקראת היום השמיני. בציווי על ימי המילואים שבפרשת תצווה (הקודם לחטא העגל) אין שום התייחסות לסדר העבודה של היום השמיני. בפשט הפסוקים, סדר העבודה המיוחד שביום השמיני ואפילו השראת השכינה שבסופו, הם חידוש בלתי צפוי. במובן הזה היום השמיני אינו חלק מימי המילואים, וימי המילואים גם לא הכינו לקראתו.

אולם בתורה שבעל פה, המתגלה בלוחות שניים המגיעים אחרי החטא,²¹ מתווספת הדרישה שבכל גילוי כבוד ה' יעורב מעשה האדם. דרישה זאת מתקיימת בציווי על היום השמיני, שהוא ציווי שבעל פה שניתן למשה לאחר החטא, ואיננה בציווי המוקדם.²² כלומר ביסוד היום השמיני נמצא הרעיון שהשכינה אינה שורה ללא המעשה האנושי המכין לקראתה. יסוד זה התחדש בעקבות חטא העגל, ולכן הוא אינו מופיע עם הציווי על ימי המילואים שבפרשת תצווה. חטא העגל גילה שהקמת המשכן לבדה אינה מספיקה, אלא יש צורך גם בהכנה ובמעשה האנושי.²³

ימי המילואים וימי הפרישה ליום הכיפורים

הבנה זו את ימי המילואים יכולה להסביר בצורה טובה את יסוד הלימוד של ימי הפרישה קודם יום הכיפורים מימי המילואים. לכאורה הלימוד אינו מובן, שהרי ימי הפרישה הם במובהק ימי הכנה לקראת יום הכיפורים, ואילו בפשטי המקראות לא היו ימי המילואים ימי הכנה לקראת יום מסוים אלא ימי הקדשה כלליים של הכהנים. לאור ההבנה של דרך הקריאה של חז"ל את

²¹ ראו דברי המדרש בשמות רבה, כי תשא מו, א (שיובא בשיעור 3 בספר) שתורה שבעל פה ניתנה לאחר החטא עם הלוחות השניים. וראו שם שהרחבנו בעניין שינוי דרכי ההנהגה הא-לוהית בעקבות החטא, המתבטא בלוחות שניים שבהם נעשה האדם שותף לקב"ה בתורה.

²² יש לציין שבפרשת שמיני נאמר פעמים רבות שעשיית אהרון הייתה "כאשר צוה ה'", ובניגוד לכך בתיאור חטא נדב ואביהו נאמר הביטוי ההפוך (ויקרא י, א): "אש זרה אשר לא צוה אתם". ראו גם בבלי יומא ה ע"ב, שדורש את אחד המופעים "כאשר צוה ה' – ולא מאלי אני אומר". לפי דברינו מובן דגש זה, שהרי עצם יסוד היום השמיני הוא בציווי שבעל פה.

²³ דרך ההתגלות המקורית, כפי שהיא בפרשת תצווה, מצויה בתיאור חנוכת המקדש העתידי ביחזקאל. בדומה לפשט הפסוקים גם ביחזקאל השראת השכינה מגיעה טרם למעשה האנושי (יחזקאל מג, ד-ה): "וּכְבוֹד ה' בָּא אֶל הַבַּיִת דְּרָךְ שַׁעַר אֲשֶׁר פָּנָיו דְּרָךְ הַקִּדִּים: וַתִּשְׁאַנֵּי רוּחַ וַתִּבְאֵנִי אֶל הַחֹצֵר הַפְּנִימִי וְהִנֵּה מְלֵא כְבוֹד ה' הַבַּיִת". לאחר השראת השכינה מצוים הכהנים בסדר עבודה המזכיר את ימי המילואים, שלאחריו מן היום השמיני והלאה מתחילה השגרה ללא אירועים מיוחדים (שם, כה-כז): "שָׁבַעְתָּ יָמִים תַּעֲשֶׂה שְׁעֵיר חַטָּאת לַיּוֹם וּפָרָן בֶּן־בָּקָר וְאֵיל מִן־הַצֹּאן תְּמִימִים יַעֲשֶׂה: שָׁבַעְתָּ יָמִים יִכְפְּרוּ אֶת הַמִּזְבֵּחַ וְטָהְרוּ אֹתוֹ וּמְלֵאוּ יָדוֹ יָדָיו: וַיִּכְלוּ אֶת הַיָּמִים ס וְהָיָה בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי וְהִלָּאָה יַעֲשֶׂה הַכֹּהֲנִים עַל הַמִּזְבֵּחַ אֶת עוֹלוֹתֵיכֶם וְאֶת שְׁלֹמֵיכֶם וְרִצְאֹתֵי אֶתְכֶם...". בתיאור זה השראת השכינה תבוא קודם למעשה האדם ולימי המילואים. ימי המילואים אינם מכינים ליום השמיני אלא הם ימי הכנה והקדשה כלליים של המקדש לקראת עבודת התמיד. באופן דומה גם בבית המקדש הראשון, עיקר ההתגלות הייתה ביום הראשון מיד עם בניית הבית, ולאחריה היו חגיגות של שבעה ימים ושבעה ימים, כאשר גם שם ביום השמיני שלמה משלח את כל ישראל ללא אירוע מיוחד. כפי שהזכרנו, גם במגילת המקדש (לפחות לפי הנוסח שבידינו), ישנו דגש גדול על היום הראשון, א' בניסן לפי דרך הפשט, אך לא על היום השמיני.

ימי המילואים הלימוד לימי הפרישה מובן, מכיוון שלפי פרשנותם ימי המילואים אכן היו במובהק ימי הכנה לקראת היום השמיני.²⁴

ההתגלויות בהר סיני

בדומה לדרך הפשט בחנוכת המשכן, גם בהר סיני אנו מוצאים שתי התגלויות שונות.²⁵ התגלות ראשונה בפרשת יתרו (שמות, יט) והתגלות שנייה בסוף פרשת משפטים (שמות, כד). היחס בין ההתגלויות בהר סיני מזכיר במידת מה את היחס שראינו בין שתי ההתגלויות במשכן:

ההתגלות הראשונה, בפרשת יתרו, בדומה להשראת השכינה בסוף שמות, היא התגלות א-לוהית שהאדם בטל אליה:

וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בְהִיט הַבְּקָר וַיְהִי קֶלֶת וּבְרָקִים וְעָנָן כְּבֹד עַל הָהָר וְקַל שֶׁפָּר הָזָק מְאֹד וַיִּחַרְד כָּל הָעָם אֲשֶׁר בַּמַּחֲנֶה: וַיּוֹצֵא מֹשֶׁה אֶת הָעָם לִקְרֹאת הָאֱ-לֹהִים מִן הַמַּחֲנֶה וַיִּתְיַצְּבוּ בְּתַהֲתִית הָהָר: וְהָר סִינַי עָשָׂן כִּלּוֹ מִפְּנֵי אֲשֶׁר יָרַד עָלָיו ה' בָּאֵשׁ וַיַּעַל עֲשָׂנוּ בְּעֵשָׂן הַכְּבֹשֶׁן וַיִּחַרְד כָּל הָהָר מְאֹד: (שמות יט, טז-יח)

ואכן העם ירא ומפחד, וקולות ההתגלות משתקים את המציאות, כתיאורו של רבי יוחנן במדרש: 'ציפור לא צווח'.²⁶ בהתגלות זו הקב"ה קודם כל יורד על ההר בענן, ורק אז קורא אליו את משה. לעומת זאת, ההתגלות השנייה בסוף פרשת משפטים מגיעה לאחר עבודה של האדם. משה בונה מזבח וישראל זובחים בו זבחים, ולאחר תהליך של כריתת ברית משה עולה להר:

וַיַּעַל מֹשֶׁה אֶל הָהָר וַיִּכַּס הָעָנָן אֶת הָהָר: וַיִּשְׁכַּן כְּבוֹד ה' עַל הָר סִינַי וַיִּכַּסְהוּ הָעָנָן שֵׁשֶׁת יָמִים וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מֵתוֹךְ הָעָנָן: (שמות כד, טז-טז)

רק לאחר עליית משה מכסה הענן את ההר. אם כן, בדומה לשתי ההתגלויות שראינו במשכן, גם בהר סיני אנו מוצאים שראשית ההתגלות הא-לוהית היא ללא תלות במעשי האדם ורק בשלב השני ישנה התגלות שמגיעה כתגובה למעשה האנושי.

לפי דרך הפשט, במשכן ישנו כמין שחזור של התהליך שהיה במעמד הר סיני. תהליך ההתגלות חוזר על עצמו בהקשר אחר: מהר סיני עברה ההתגלות לתוך המחנה. החידוש בזה הוא שגם החלק הראשון של ההתגלות, החלק שמבטל את המקום האנושי, חוזר ומופיע ממש בתוך המחנה.²⁷

²⁴ בשיעור 5 (בספר) טענו שבתוכן ימי הפרישה נשמרו ביסויים לאופיים של ימי המילואים כימי חניכה כלליים לכהונה.

²⁵ עוד על ביאור פסוקים אלו ומעמד הר סיני ראו בספרי 'העלם וגילו' (מהדורה שניה תשע"ו), עמ' 106.

²⁶ שמות רבה כט, ט.

²⁷ ובזיקה מסוימת למעשה האנושי – בניית המשכן.

לעומת זאת, לפי דרכם של חז"ל, השראת השכינה במשכן שונה באופן מהותי מהתהליך בהר. הגילוי הא-לוהי הטוטאלי והמבטל אינו קיים בתוך המחנה. ראשיתה של ההתגלות בתוך המחנה תלויה תמיד באדם ובמעשיו, וההתגלות מגיעה בעקבות העבודה במשכן ורק לאחר הכניסה של משה ואהרן פנימה אל הקודש.

מדוע לפי חז"ל במשכן אין צורך בשלב הראשון של ההתגלות?

יכול להיות שלאחר שבמעמד הר סיני הופיעה ההתגלות הא-לוהית המחרידה את המציאות, מכאן ואילך המטרה היא רק שהאדם יצליח ליצור את הקשר ולאפשר שההתגלות תשרה בתוך המחנה. בצורה אחרת נוכל להסביר שההתגלות החזקה הייתה לפני שהעם הלך לאחוריו,²⁸ וביקש את הגישור האנושי של משה, אך לאחר חזרת העם לאחוריו, השתנתה דרך ההתגלות הא-לוהית, והיא תלויה במעשה האדם.

הבנת תפיסת חז"ל לאור העדר השכינה בבית שני

את דרכם של חז"ל אפשר להבין לאור דרכי עבודת ה' בבית השני. הבית השני נבנה על יסוד ההלכה "מקריבין אף על פי שאין בית",²⁹ כלומר קודם בנו את המזבח והתחילו להקריב עליו קרבנות³⁰ ורק לאחר שנים נבנה גם הבית.³¹

כפי שראינו, לפי דרך הפשט קדמה בחנוכת המשכן ההתגלות באוהל להתגלות שבמזבח: כבוד ה' מילא את האוהל קודם שיצאה האש על המזבח. כך גם רואים בהתגלות שהייתה בבית הראשון, בחנוכת המקדש הראשון. בדברי הימים מתוארת ירידת הענן מיד לאחר הכנסת הכלים למקומם:

... וּבְהָרִים קוֹל בְּחִצְצוֹת וּבְמִצְלֹתַיִם וּבְכָלֵי הַשִּׁיר וּבְהִלָּל לַה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם תְּסֻדוּ
וְהַבַּיִת מְלֵא עֲנַן בַּיִת ה': וְלֹא יָכֻלוּ הַכֹּהֲנִים לְעֲמוֹד לְשֵׁרֵת מִפְּנֵי הָעֲנַן כִּי מְלֵא כְבוֹד ה'
אֶת בַּיִת הָאֵל-לַהֲיִים: (דברי הימים ב פרק ה, יג-יד)

בפרק ו' באה תפילת שלמה ולאחריה בתחילת פרק ז' ירידת האש:

וּבְכָלֹת שְׁלֹמֹה לְהִתְפַּלֵּל וְהָאֵשׁ יָרְדָה מִהַשָּׁמַיִם וַתֹּאכַל הָעֹלָה וְהַזִּבְחִים וּכְבוֹד ה' מְלֵא
אֶת הַבַּיִת: וְלֹא יָכֻלוּ הַכֹּהֲנִים לְבֹא אֶל בַּיִת ה' כִּי מְלֵא כְבוֹד ה' אֶת בַּיִת ה': וְכָל בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל רְאִים בְּרִדַת הָאֵשׁ וּכְבוֹד ה' עַל הַבַּיִת וַיִּכְרְעוּ אַפְּיָם אֲרֻצָּה עַל הָרֻצְפָה וַיִּשְׁתַּחֲוּ
וְהוֹדוּת לַה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם תְּסֻדוּ: (דברי הימים ב, ז, א-ג)

²⁸ שמות כ, טו: "וְכָל הָעָם רְאִים אֶת הַקּוֹלֹת וְאֶת הַלְפִידִם וְאֶת קוֹל הַשֹּׁפָר וְאֶת הַהָר עֲשָׂן וַיֵּרָא הָעָם וַיַּעֲמֵדוּ מֵרָחֵק".
וראו, למשל, מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ב; שם, פרשה ט; ילקוט שמעוני תהלים רמז תשצה.

²⁹ ראו בתיאור שבעזרא (ג, ו), ובכלי זכחים סב ע"א.

³⁰ ראו עזרא ג.

³¹ ראו עזרא ו.

בדומה לחנוכת המשכן, גם בחנוכת בית ראשון קודם נמלא הבית בכבוד ה', בענן, ורק לאחר מכן ירדה האש על המזבח.

כלומר הן במשכן והן בבית הראשון התגלות בבית קדמה להתגלות במזבח. לעומת זאת בבית השני המזבח קדם לבית. כפי שכבר ציינו המזבח מייצג את מקום העבודה האנושית במקדש, ואילו הבית הוא מקום השכינה, שאין לאדם מקום בו. בניית הבית השני החלה בבניית המזבח. כלומר מקום העבודה האנושית קדם, ומתוך זה נבנה גם הבית כולו. כהמשך לדרך בנייתו, בגמרא יומא נאמר שבבית השני גם לא שרתה שכינה:

אלו חמשה דברים שהיו בין מקדש ראשון למקדש שני, ואלו הן: ארון וכפורת וקרובים, אש, ושכינה, ורוח הקודש, ואורים ותומים. (בבלי יומא כא, ב)

בבית השני לא הייתה התגלות א-לוהית. לא ירדה אש מן השמים, והאש על המזבח הייתה אש מן ההדיוט בלבד.³² בית המקדש השני היה בעיקרו מקום אנושי וטבעי. בקודש הקודשים לא היה הארון עם לוחות העדות שכתובים בכתב א-לוהים, אלא רק אבן השתיה, התשתית הטבעית של המציאות.

התחלת הבניה מהמזבח מבטאת את המציאות הזו. המזבח, כמרחב האנושי במקדש, הוא הבסיס והתשתית של הבית השני.

אם כן, אפשר להציע שברקע ההבנה של חז"ל את הקמת המשכן, המדגישה גם היא את תפקיד האדם, עומד המודל של הבית השני שיסודו בעבודת האדם.

לעיל הבאנו את דבריו של הרב סמט, שהציע שיסוד דרכם של חז"ל הוא בפולמוס הלכתי עם הכתות על הנהגת ימי המילואים לדורות. לאור דברינו נראה שנוכל להבין את הוויכוח באופן עמוק הרבה יותר. הכתות בבית שני שקבעו את ימי המילואים כמועד שנתי, ניסו לקשר את הבית השני למשכן כפשט הכתובים, מתוך הדגשת ההתגלות הא-לוהית שאינה תלויה באדם. יתכן שלשיטתם גם בבית השני הייתה התגלות כמו במשכן, והחגיגות השנתיות של ימי המילואים מבקשות לשחזר גם את ההתגלות שהייתה בהם. לעומת זאת חז"ל מדגישים את הפן האנושי שבבית השני ולאורו מבינים שגם ההתגלות במשכן היא תגובה למעשה האנושי.

ביטוי נוסף לגישה זו של הכתות אפשר למצוא במחלוקת של הצדוקים והפרושים לגבי מקום הקטרת הקטורת יום הכיפורים.³³ התוספתא³⁴ מלמדת על מחלוקת בין הצדוקים לפרושים בשלבי הקטרת הקטורת. לפי הפרושים הכהן הגדול מקטיר את הקטורת בתוך קודש הקודשים, ואילו לפי הצדוקים הכהן מקטיר את הקטורת מבחוץ ונכנס לקודש הקודשים לאחר שהקטורת כבר מעלה ענן.

³² אמנם בהמשך הגמרא מסבירה שאכן הייתה אש, אך היא לא הייתה מסייעת באכילת הקרבנות. גם ההעמדה זו מעצימה את העובדה שבבית השני היה צורך במעשה האדם. האש האנושית הייתה הדומיננטית והיא שאכלה את הקרבנות, והאש הא-לוהית רק הצטרפה אל האש האנושית.

³³ במחלוקת זו נעסוק בעזרת ה' בשיעורים על הקטרת הקטורת, שבעז"ה יצאו לאור בכרך הבא.

³⁴ תוספתא יומא א, ח.

אפשר להבין שגם מחלוקת זו קשורה לדרך ההבנה של ההתגלות בבית שני. חז"ל הבינו שבבית שני אין התגלות א-לוהית, אלא האדם הוא זה שיוצר את ההתגלות. ענן הקטורת שמעלה הכהן הוא ענן ההתגלות, ולכן הכהן מקטיר ומעלה את הענן בפנים. לעומת זאת הצדוקים סברו שגם בבית שני ישנה התגלות, ענן הקטורת נועד לכסות את ההתגלות ולאפשר לכהן להיכנס, ולכן הכהן צריך להעלות את הענן המכסה בחוץ.

סיכום

בשיעור ראינו את הפער בין דרך הפשט לבין דרכם של חז"ל בהבנת סדר האירועים בחנוכה המשכן.

לפי דרך הפשט ימי המילואים הם המשך של תיאור הקמת המשכן בסוף שמות, ומתוך כך צריך לפרש שהיו שני אירועי השראת שכינה במשכן: ירידת הענן בא' בניסן, ויציאת האש ביום השמיני. לעומת זאת חז"ל באופן שיטתי מפרשים את סדר האירועים באופן אחר: מאחדים את ירידת הענן עם יציאת האש, ומבינים שהייתה השראת שכינה בפעם אחת.

דנו בסיבה שבשלה חז"ל דרשו את הפסוקים אחרת מפשטם. תחילה הצגנו את דרכו של הרב סמט, שטען שהפרשנות נבעה מפולמוס עם הכתות בבית שני, אך נראה שהסבר זה אינו מספק. טענו שיש לראות את המחלוקת לאור ההבנה שישנן שתי דרכים להשראת השכינה: לפי דרך הפשט קודמת השראת שכינה שאינה תלויה במעשה האדם להשראת שכינה בתגובה למעשיו. לעומת זאת, לפי דרכם של חז"ל השראת השכינה היא תגובה למעשה האדם ואינה באה מאיליה.

לאור הבנה זו, הסברנו מחדש את תפקידם של ימי המילואים לפי חז"ל ואת הלימוד לימי הפרישה קודם יום הכיפורים.

כהשלמה לדברים ניתחנו את צורות ההתגלות השונות בהר סיני, ואת אופי השראת השכינה בבית השני בניגוד למשכן ולבית הראשון. בנספח להלן נתייחס להשלכות נוספות של דרך הפרשנות של חז"ל.

נספח: השלכות פרשנות חז"ל את סדר הקמת המשכן

כפי שראינו לפרשנותם של חז"ל את סדר הזמנים בחנוכת המשכן יש השלכות ניכרות על הבנת ימי המילואים והשראת השכינה. בגוף השיעור עסקנו בכמה מההשלכות הללו, בנספח זה נתייחס להשלכות נוספות.

אש מן השמים

החיבור בין שני אירועי השראת השכינה דורש הסבר מחודש לירידת האש. ביום השמיני האש יצאה מלפני ה':

וַתֵּצֵא אֵשׁ מִלְּפָנֵי ה' וַתֹּאכַל עַל הַמִּזְבֵּחַ אֶת הָעֹלָה וְאֶת הַחֲלָבִים וַיֵּרָא כָּל הָעָם וַיִּרְאוּ וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם:
(ויקרא ט, כד)

בפשט הדברים, נראה שהכוונה היא שהאש יצאה מקודש הקודשים, שהרי ברוב המקראות זו משמעות 'לפני ה'". מיד לאחר מכן מוזכרת האש שיצאה ואכלה את נדב ואביהו:

וַתֵּצֵא אֵשׁ מִלְּפָנֵי ה' וַתֹּאכַל אוֹתָם וַיָּמָתוּ לְפָנֵי ה':
(ויקרא י, ב)

שם אכן המדרש מסביר שהאש יצאה מקודש הקודשים:

כיצד היתה מיתתן? שני חוטים של אש יצאו מבית קדשי הקדשים, ונחלקו לארבעה: שנים נכנסו בחוטמו של זה ושנים בחוטמו של זה. (ספרא שמיני – מכילתא דמילואים אות כג)

לשון הפסוק בתיאור יציאת האש דומה בשתי היציאות, כך שלכאורה נראה שגם האש שיצאה אל המזבח יצאה מבית קודש הקודשים. אך בצורה מפליאה המדרש מסביר שהאש שיצאה אל המזבח (המתוארת שני פסוקים קודם לכן) ירדה מן השמים:

וַתֵּצֵא אֵשׁ מִלְּפָנֵי ה' – כיון שראו אש חדשה שירדה משמי מרום וליחכה על המזבח את העולה ואת החלבים פתחו פיהם ואמרו שירה. ועל אותה שעה הוא אומר (תהלים לג, א):
"רָנְנוּ צְדִיקִים בַּה' לִישְׁרִים נְאֻה תְהִלָּה".
(שם, אות כ)

נראה, שגם שורש נקודה זו הוא בהבנת חז"ל את ירידת השכינה ביום השמיני. לפשט הדברים, שהענן שכן על המשכן שבוע לפני היום השמיני, מובן כיצד האש יכולה לצאת מקודש הקודשים, שהרי כבר שרתה שם שכינה. אך לדרכם של חז"ל, שעוד לא שרתה שכינה, לא מובן כיצד יכולה האש לצאת כבר מקודש הקודשים. נראה שלאור זאת מבינים חז"ל שיחד עם הענן שירד על המשכן ירדה גם האש ואכלה את הקרבנות שעל המזבח.

חטא נדב ואביהו

החיבור בין ירידת הענן ליציאת האש מאיר באור חדש את חטא נדב ואביהו. לאחר ירידת הענן נאמר: 'ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד' (שמות מ, לה), כלומר השראת השכינה לא אפשרה כניסה חופשית אל האוהל.

לפי חז"ל, כניסתם של משה ואהרן ביום השמיני הייתה עוד לפני השראת השכינה במשכן, ואולי היא גם זו שהביאה להשראת השכינה. אך נדב ואביהו נכנסו לאוהל בזמן ירידת השכינה או מיד לאחריה, ממש בזמן שעליו נאמר שמשה לא יכול היה לבוא.

כלומר, לא רק שנדב ואביהו נכנסו עם אש זרה וללא ציווי, אלא הם נכנסו גם בזמן שהשכינה שרתה באופן שאפילו משה לא יכול היה להיכנס. נוכל להציע שזו משמעות נוספת של ביאור חטאם: 'שלא נמלכו במשה רבן',³⁵ כלומר בזמן שרבים הבין שהוא אינו יכול להיכנס – הם דווקא נכנסו.

בין ימי המילואים לקרבנות הנשיאים

דרך הפירוש של חז"ל משליכה גם על הבנת מקומו של החלק השלישי של חנוכת המשכן, המופיע בחומש במדבר. עד כה עסקנו במורכבות היחסים בין התיאורים של חנוכת המשכן בחומשים שמות וויקרא, בין יום הקמת המשכן לבין ימי המילואים והיום השמיני. אלא שכפי שרמזנו לעיל, לסיפור יש השלמה חשובה בחומש במדבר:

וַיְהִי בַיּוֹם בְּלוֹת מֹשֶׁה לְהִקְיָם אֶת הַמִּשְׁכָּן וַיִּמָּשַׁח אֹתוֹ וַיִּקְדָּשׁ אֹתוֹ וְאֵת כָּל בְּלִיּוֹ וְאֵת הַמִּזְבֵּחַ וְאֵת כָּל בְּלִיּוֹ וַיִּמָּשְׁחֵם וַיִּקְדָּשׁ אֹתָם: וַיִּקְרִיבוּ נְשֵׂאֵי יִשְׂרָאֵל רְאֵשֵׁי בֵּית אֲבֹתָם הֵם נְשֵׂאֵי הַמִּטֹּת הֵם הָעֹמְדִים עַל הַפְּקָדִים: ...וַיִּקְרִיבוּ הַנְּשִׂאִים אֶת הַחֲנֻפֹת הַמִּזְבֵּחַ בַּיּוֹם הַמִּשָּׁח אֹתוֹ וַיִּקְרִיבוּ הַנְּשִׂאִים אֶת קָרְבָּנָם לִפְנֵי הַמִּזְבֵּחַ: וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה נְשִׂיא אֶחָד לַיּוֹם נְשִׂיא אֶחָד לַיּוֹם יִקְרִיבוּ אֶת קָרְבָּנָם לַחֲנֻפֹת הַמִּזְבֵּחַ:...

(במדבר ז, א-ב י-יא ואילך)

כלומר ביום הקמת המשכן התחילו הנשיאים להביא את קרבנם. בפשט הכתובים, תיאור זה מתאים לתיאור א' בניסן כפי שמופיע בסוף חומש שמות. לפי זה, א' בניסן – תחילת ימי המילואים – היה גם היום שבו התחילו הנשיאים להביא את קרבנות חנוכת המזבח. אם כך באותו הזמן התקיימו יחד שני תהליכים שונים: ימי המילואים וקרבנות הנשיאים.

הצגה זו של הדברים נראית מעט קשה לאור הנתק בין שני הסיפורים. כאשר אנו קוראים את סיפור ימי המילואים אין שום רמז לכך שממש באותם ימים הנשיאים הביאו את קרבנם. וכן גם להיפך: בתיאור קרבנות הנשיאים לא מוזכרים כלל ימי המילואים, ואפילו לא היום השמיני

³⁵ ספרא שמיני - מכילתא דמילואים אות לב.

שהיה באמצע הימים שבהם הביאו הנשיאים את מנחתם. הניתוק בין שני הסיפורים עד כדי התעלמות זה מזה מעורר תמיהה.

הדברים אף יותר תמוהים לאור העובדה שבימי המילואים הכהנים עוד לא עבדו במקדש, אלא כל העבודה נעשתה על ידי משה. אם כך, האם משה הוא גם זה שהקריב בכל יום את קרבנות הנשיאים? והאם באמצע חנוכת המשכן של הנשיאים התחלפו המקריבים?

יכול להיות שנתק זה מהווה חיזוק מה לתפיסת חז"ל את הסיפור. הרי לשיטת חז"ל קרבנות הנשיאים אינם חוזרים לנקודת הפתיחה של חומש ויקרא אלא לנקודת הסיום של הסיפור. לדרכם של חז"ל ימי המילואים היו קודם ר"ח ניסן, והנשיאים התחילו להביא את קרבנם ביום השמיני, מיד לאחר ימי המילואים. כלומר מדובר בשני תהליכים שלא היו חופפים זה לזה. התהליך הראשון הוא הקדשת המשכן והכהנים, ורק לאחריו היה מקום להבאת הקרבנות על ידי הנשיאים.³⁶

אותו היום נטל עשר עטרות

לסיום נשים לב לתוצאה נוספת של דרך הקריאה של חז"ל את הסיפור. בצירוף האמור בחומש במדבר לתיאורים בשמות וויקרא, יוצא שלראש חודש ניסן בשנה השנית התכנסו תהליכים רבים ומשמעותיים ביחס של עם ישראל והקב"ה. המפוזרים בין שלושת החומשים. הדברים באים לידי ביטוי במדרשים רבים המתניחים למשמעות הגדולה של אותו היום. כגון:

זִיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי – אֵין אֲנִי יוֹדְעִים אִם שְׁמִינִי לְמִנִּין אִם שְׁמִינִי לְחֹדֶשׁ. כִּשְׁהוּא אֹמֵר (ויקרא ח, לג): 'כִּי שִׁבְעַת יָמִים יִמְלֵא אֶת יְדְכֶם' הוּי אֹמֵר שְׁמִינִי לְמִנִּין וְלֹא שְׁמִינִי לְחֹדֶשׁ. **אותו היום נטל עשר עטרות:** ראשון למעשה בראשית; ראשון לנשיאים; ראשון לכהונה; ראשון לעבודה; ראשון לירידת האש; ראשון לאכילת קדשים; ראשון לאיסור הבמות; ראשון לראשי חדשים; ראשון לשכון שכינה בישראל; ראשון לברך את ישראל.

(ספרא שמיני – מכילתא דמילואים אות א)

מה תלמוד לומר: 'זיהי' – מלמד שהיתה שמחה לפניו במרום כיום שנבראו בו שמים וארץ.

(שם, אות טו)

ועוד מדרשים מעין אלה.³⁷

³⁶ יש לציין שעל אף הנתק בין הפרשיות בחומש ויקרא לבין הפרשיות בחומש במדבר, מיד לאחר חנוכת המשכן בחומש במדבר מופיעה פרשיית הקדשת הלויים שנראית דווקא כהמשך של ימי המילואים. חז"ל הבינו שגם פרשה זו נאמרה בראש חודש ניסן.

³⁷ ראו בבלי שבת פז ע"ב; מגילה י ע"ב; קהלת רבה יא, ב.